

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.473](https://doi.org/10.12681/mnimon.473)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΑΚΟΣ Α. (1991). Ελένης Καλλιγά, Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, 1990, 313 σ. *Μνήμων*, 13, 400–405. <https://doi.org/10.12681/mnimon.473>

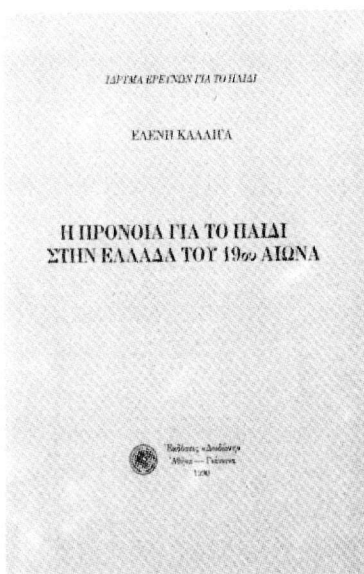
τονταετιών που σημάδεψε γενιές Κασσιωτών ναυτικών. Στις σελίδες του βιβλίου επιβεβαιώνεται και αποδεικνύεται σ' ένα πρωτογενές στάδιο, η συνεισφορά της Κάσου στην ελληνική και διεθνή ναυτιλιακή οικογένεια. Από την άποψη αυτή, το έργο ικανοποιεί και τον πιο απαιτητικό μελετητή και αποτελεί σημαντικό βοήθημα για την παραπέρα διερεύνηση και ανάλυση, σε διαφορετικά επίπεδα, της περίπτωσης της Κάσου.

ΧΡΗΣΤΟΣ Ι. ΚΟΝΤΟΣ

Ἑλένης Καλλιγᾶ, Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα, Ἀθήνα, Ἴδρυμα Ἑρευνῶν γιὰ τὸ παιδί, 1990, 313 σ.

Ἀνοίγοντας ἓνα καινούργιο βιβλίο, καὶ μάλιστα ἱστορίας, πρῶτα διαβάζω τὰ Περιεχόμενα. Γιατὸ εἶναι σοφότερο νὰ βρίσκονται μπροστά, παρὰ στὸ τέλος. Μετά, ἀπὸ ἐπαγγελματικὸ κουσούρι, πάω κατευθεῖαν στὶς τελευταῖες σελίδες. Ψάχνω ἐκεῖ τὶς πηγές τοῦ συγγραφέα. Τί εἶδους ὕλικό κοιτάζει; Χρησιμοποίησε ἀρχεῖα, καὶ ποιὰ; Στηρίζεται σὲ ἀποδελτίωση τοῦ τύπου; Ἀποθησαυρίζει λανθάνοντα ἢ σπάνια ἔντυπα; Μετά στὴ βιβλιογραφία: τί εἶδους γενικότερα βιβλία ἀναφορᾶς χρησιμοποιεῖ; Ἄν ἔχεις ἐξοικείωση μὲ ἓνα δύο θέματα τοῦ βιβλίου ψάχνεις νὰ βρεῖς παραπομπές σὲ ἄρθρα καὶ συγγραφεῖς πού ξέρεις. (Δὲν παραλείπεις βέβαια νὰ κοιτάξεις ἂν τυχὸν περιλαμβάνονται καὶ δικές σου δουλειές). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει πάντοτε ἡ ξένη βιβλιογραφία. Δείχνει τὴ «σχολή» στὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἀνήκει. Ποῦ σπούδασε καὶ ἀκόμη τὶς ἰδεολογικές του προτιμήσεις. (Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν γιὰ συγγραφεῖς φρέσκους ἀπὸ τὸ ἑξωτερικὸ πὺν συνήθως δημοσιεύουν τὸ διδακτορικὸ τους ἢ κάτι παρὰ γωγὸ του. Μετά βολεύεις τὴ διεθνή ἐνημέρωσή σου ὅπως μπορεῖς). Ἀφοῦ δεῖς ἐπίσης τὶς Εὐχαριστίες, πὺν δείχνουν τὴν παρέα τοῦ συγγραφέα ἢ τὴν προϊστορία τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ μερικὰ εἰδικὰ σημεῖα, τυχαῖα ἢ ὄχι, ἀποφασίζεις ἂν ἀξίζει νὰ διαβάσεις τὸ βιβλίο, ἂν θὰ τὸ διαβάσεις τώρα ἢ ὅταν τὸ χρειαστεῖς, ὁλόκληρο ἢ μόνον τὰ κεφάλαια πὺν θεωρεῖς πὺς σὲ ἐνδιαφέρουν.

Ἔτσι ξεκίνησα μὲ τὸ βιβλίο τῆς Ἑλένης Καλλιγᾶ, *Ἡ Πρόνοια γιὰ τὸ παιδί στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*. Τὰ περιεχόμενα ὑπόσχονταν μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαδρομή. Ἀπὸ τὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας πὺν εἶχε ἰδρύσει ὁ Καποδίστριας στὰ μεγάλα ὀρφανοτροφεῖα πὺν ἄρχισαν νὰ ἰδρύνονται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου (Ἀμαλίειο, Χατζηκώστα, Ζάννειο, Μπαμπαγιώτου), καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς Σχολὲς ἀπόρων παίδων καὶ στὸ «Νηπιακὸ Ἐπιμελητήριο Μελαῶ».

Τά εισαγωγικά φαίνονται ικανοποιητικά. Στὰ προλεγόμενα μία σύντομη παρουσίαση τῆς ιστοριογραφίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 19ου αἰώνα με εἰδική ἔμφαση στὰ ζητήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς οἰκογένειας. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορεῖται «Πολιτικὴ Οἰκονομία καὶ Κρατικὴ Πρόνοια». Ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς ἀγορᾶς, ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τῶν νόμων γιὰ τοὺς φτωχοὺς καὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Malthus, στὴν ἀνάδυση τῆς ἀνάγκης παρέμβασης τοῦ κράτους. Σύντομα κείμενα ἀλλὰ ἀπαραίτητα ὡς εἰσαγωγή στὸ θέμα. Θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὴ συγγραφέα τὴν ἔγνοια της νὰ συγκρίνει τὰ φαινόμενα ποὺ συναντᾷ στὴν ἱστορία τῆς πρόνοιας γιὰ τὰ παιδιά με ἀντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά, κυρίως βρετανικά.

Ἀπὸ τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀναπτύσσεται τὸ κυρίως θέμα τοῦ βιβλίου. Μοῦ ἀρέσει ὅτι δὲν περιορίζεται μόνο στὴν παρακολούθηση τοῦ ἐνὸς προνοιακοῦ ἰδρύματος μετὰ τὸ ἄλλο ἀλλὰ τὰ ἐντάσσει στὴν ἱστορία τῆς περιόδου. Ἐτσι τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφορᾷ «Τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα». Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα πηγίνω στὸ κείμενο καὶ παρακολουθῶ τὸ κεφάλαιο μέσα ἀπὸ τὶς ὑποσελίδες σημειώσεις. Παραπέμπει στὸ ἄρθρο τῶν Πετρόπουλου - Κουμαριανοῦ στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», (σημειῶν ὅμως πὼς δὲν παραπέμπει στὸ βιβλίο τοῦ Πετρόπουλου ποὺ τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο συνοψίζει), σὲ κείμενα ποὺ παραθέτει ὁ Ἀλέξης Δημαρᾶς, στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ Χατζηστεφανίδη. Ἀπὸ τὶς πηγές καὶ τὰ παλαιότερα κείμενα ἀναφέρονται ὁ Μακρυγιάννης, ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ὁ Ἀσπρέας, ὁ Γ. Ροῦσος, ὁ Ἐπαμεινώνδας Κυριακίδης καὶ ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης. Προσμετρῶ στὰ θετικὰ πὼς ἡ σ. δὲν περιορίζεται στὰ βιβλία ποὺ βρίσκονται τώρα στοὺς πάγκους τῶν βιβλιοπωλείων. Μοῦ φαίνονται ὅμως λίγες οἱ ἀναφορές. Κάτι ἐλαφρῶς με ἐνοχλεῖ. Ἄν ἓνα παρόμοιο κεφάλαιο εἶχε γραφεῖ γιὰ ἐφημερίδα θὰ ἦταν ἀξιοπρεπὴς δημοσιογραφία. Γιὰ κεφάλαιο βιβλίου ἱστορίας μου φαίνεται ἀνεπαρκὲς καὶ προπαντὸς χωρὶς διλήμματα.

Κατὰ τὴ συνήθειά μου, ἀναζήτησα τὶς πηγές τοῦ βιβλίου. Μὲ ἐκπληξὴ διαπίστωσα πὼς ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ δὲν ὑπῆρχε. Οὔτε ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Τὰ εἰδικὰ ἔντυπα, λογοδοσίες ἰδρυμάτων, ἐλάχιστα. Τὸ βιβλίο στηρίζεται στὶς ὄντως λεπτομερεῖς ἐκθέσεις καὶ ἔρευνες τριῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων, ἀρμόδιων γιὰ τὴν πρόνοια, τῶν Ἡλία Λιακόπουλου¹, Δ. Σ. Μπαλάνου² καὶ Ἰωάννη Μαστρογιάννη³. Λείπει ὅμως τὸ πρωτογενὲς ὕλικό.

Παράδειγμα πρῶτο: ἡ Σχολὴ ἀπόρων παιδῶν ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1872 ἀπὸ τὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο Παρνασσό. Ἡ σ. στηρίζεται στὸν Βοβολίνη (τὸν ὁποῖο δὲν ἀξιοποιεῖ πλήρως) καὶ ἐν μέρει στὸν Λάμπρο⁴. Γιατί ἀγνοεῖ ὅμως τὶς Λογοδοσίες Κοσμητειῶν καὶ Προέδρων τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ 1872 ὡς τὸ 1892; Θὰ μαθαίναμε γιὰ τὴ χρηματοδότηση,

1. Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Τμήματος τῆς Δημόσιας Οἰκονομίας, ἀρ. 4, *Τὰ ἐν Ἑλλάδι Φιλανθρωπικὰ Ἰδρύματα*, Ἀθῆνα 1899.

2. Ὑπουργεῖον Περιθάλψεως, *Ἡ περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, Ἀθῆνα 1919.

3. Ἰωάννης Μαστρογιάννης, *Ἱστορία τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος (1821-1960)*, Ἀθῆνα 1960.

4. Κωνσταντῖνος Βοβολίνης, *Τὸ χρονικὸν τοῦ Παρνασσοῦ (1865-1950)*, Ἀθῆνα 1951, καὶ Μιχαὴλ Λάμπρος, *Ἀπόρων παιδῶν βίος καὶ ἔθιμα*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Παρνασσόν», Ἀθῆνα 1890.

τόν κύκλο τῶν ὑποστηρικτῶν, τὰ διδακτικά προγράμματα καὶ πολλὰ ἄλλα. Ὑστερα, γιατί δὲν ἐρευνήθηκαν τὰ μαθητολόγια; Δὲν ἄξιζε τὸν κόπο μία ἔρευνα σ' αὐτὰ γιὰ νὰ γνωρίσουμε ποιοὶ ἦταν αὐτοὶ οἱ ἄποροι παῖδες, ἀπὸ ποῦ προέρχονταν, ἂν ἡ σύνθεσή τους μεταβλήθηκε στὶς δεκαετίες ποὺ λειτούργησε ἡ Σχολή; Ἀπὸ ὅ,τι συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς παραπομπές ἡ σ. δὲν μπῆκε καὶ στὸν κόπο νὰ ἀποδελτιώσῃ τὸ περιοδικὸ τοῦ «Παρνασσοῦ». Θὰ συναντοῦσε πλούσιο ὕλικὸ γιὰ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς συνέπειες τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὴ Δύση καὶ γιὰ τὶς ἀντίστοιχες διαθέσεις τους στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη φράσεων καὶ ὁλόκληρων παραγράφων ἀπὸ κείμενο σὲ κείμενο, τοῦ «λόγου» γιὰ τὴ Σχολή. Ἐτσι ἡ πρόθεση τῆς σ. νὰ ἐρευνῇ ζητήματα ἰδεολογίας μένει μετέωρη ἢ καταλήγει σὲ σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου: *Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ ἀντιμετώπιση τῶν φτωχῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνηλίκων ἀντικατοπτρίζει τὴν ἰδεολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν προοδευτικῶν καὶ τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς*. Γιατί ἀγνόησε τὸ ἔργο τοῦ νεαροῦ ποιητῆ Σπυρίδωνα Βασιλειάδη ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐμπνευστὲς τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς; Ὑπάρχει ἐκεῖ συγκλονιστικὸ ὕλικὸ γιὰ νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὸν φιλανθρωπισμὸ καὶ τὴν ἀντίληψη τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος ἀνάμεσα στὴ Μεγάλῃ Ἰδέα, τὸ γαλλικὸ ρωμαντισμὸ καὶ τὴν ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τάξη ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1862⁵.

Παράδειγμα δεύτερο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὰ ὀρφανοτροφεῖα τοῦ Πειραιᾶ τὰ ὁποῖα συνδέονται στενότερα μὲ τοὺς μετασχηματισμοὺς ποὺ ὑφίσταται ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀγνοεῖ ὅμως τὸ ἄρθρο τῆς Λυδίας Σαπουνάκη-Δρακάκη «Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰῶνα» στὰ *Ἱστορικά*, ἀρ. 6 (1986), σ. 387-415. Δὲν πρόκειται γιὰ δυσεῦρετο περιοδικὸ οὔτε πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του. Ἄν τὸ διάβαζε θὰ διαπίστωνε πὼς ὕλικὸ διαθέσιμο ὑπάρχει τόσο στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Πειραιᾶ ὅσο καὶ στὶς πειραικὲς ἐφημερίδες. Θὰ μπορούσε ἐπομένως νὰ τὸ ψάξῃ. Θὰ κατέληγε ἐπίσης σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ τῶν πειραικῶν προνοιακῶν ἱδρυμάτων ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀντιπρόθεση «προοδευτικῶν» καὶ «συντηρητικῶν». Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν ἔχεις μιὰ κατευθεῖαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν πρωτοβουλία τὴν ἔχουν διανοούμενοι ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ ἓναν πατερναλιστικὸ καὶ πατριωτικὸ ἀνθρωπισμὸ. Στὴ δεύτερη οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοι ἔχουν ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ δημιουργία εἰδικευμένου καὶ προπαντὸς πειθαρχημένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Παράδειγμα τρίτο: Ἡ σ. ἀναφέρεται στὸ ὀρφανοτροφεῖο Μπαμπαγιώτου στὴν Ἐρμούπολη. Πηγές τῆς τὰ ἐντελῶς στοιχειώδη βοηθήματα ποὺ ὁ καλλιεργημένος ταξιδιώτης διαβάξῃ πρὶν ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἐρμούπολη. Ἀπὸ τὸν ἐρευνητὴ ὅμως ἀπαιτοῦμε νὰ γνωρίζῃ ὅτι ὑπάρχει ὁδηγὸς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης καὶ ὅτι σ' αὐτὸ

5. Σπυρίδων Βασιλειάδης, *Ἀττικαὶ νύκτες (Τὰ ἅπαντα)*, Ἀθήνα 1915 (τρίτη ἐκδ.). Βλ. ἰδιαίτερα τὰ ποιήματα «Εἰς νεάνιδα πτωχὴν» (σ. 119-121), «Τὸ σχολεῖον τοῦ χωριοῦ» (σ. 311-312), καὶ προπαντὸς «Ἡ Μοσχόμαχα τῶν Ἀθηνῶν» (σ. 306-307) καὶ «Laboremus» (σ. 340-344). Βλ. ἐπίσης Μαρίας Μαντουβάλου, «Σπυρίδων Βασιλειάδης», *Παρνασσός*, 17 (1975) 377-397.

υπάρχει εύρητήριο από το οποίο μπορεί να οδηγηθεί με ασφάλεια στο αρχειακό υλικό γιὰ τὰ ὀρφανοτροφεία τῆς πόλης⁶.

Λείπει λοιπὸν ὄχι ἀπλῶς τὸ ἀρχειακὸ καὶ τὸ ἐντυπο υλικὸ ἀλλὰ προπαντὸς ἡ ἔφεση πρὸς τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐνημέρωση. Νὰ ἀναφέρω ἄλλο παράδειγμα; Τὸ κεφάλαιο 5 τιτλοφορεῖται « Ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Καποδίστρια ». Θὰ τὸ πιστέψει ὁ ἀναγνώστης πῶς ἡ σ. ἀγνοεῖ τὸ βιβλίον τοῦ Χρήστου Λούκου, *Ἡ ἀντιπολίτευση κατὰ τοῦ Κυβερνήτη Ἰω. Καποδίστρια 1828-1831*, Ἀθήνα 1988;

Χέρι-χέρι μὲ τὶς παραλείψεις προχωροῦν οἱ πλατιασμοί. Μὲ ξένισε ὅταν εἶδα στὴ βιβλιογραφία ἀναφορὰ στὸ βιβλίον μου *Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα*. Πῶς ἔβλεπε μὲ τὸ κείμενο; Στὸ ἔβδομο κεφάλαιο ἡ σ. ἀναφέρεται στὶς πολιτικὲς προτεραιότητες καὶ στὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν Πρόνοια στὰ 1844-1855. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ συγκρίνει τὴν ἀλτρωτικὴ πολιτικὴ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία. Γράφει λοιπὸν (σ. 105):

« Ὁ βασιλιάς τοῦ Πιεδμόντου ἀποτελοῦσε ἴσως τὴν ἰσχυρότερη δύναμη στὸ βόρειο τμῆμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ πιὸ δραστήριος, πιὸ δημοφιλὴς καὶ —τὸ κυριότερο— πιὸ ἀποτελεσματικὸς, ἦταν ὁ ρωμαντικὰ φτωχὸς καὶ ἀνιδιοτελὴς στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι πού εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὸ Νότο καὶ κέρδιζε ὁλοένα ἔδαφος. Ὁ Βίκτωρ Ἐμμανουὴλ πείσθηκε ἀπὸ τὸν δαιμόνιο πρωθυπουργό του Καβούρ νὰ στείλει, πρὸς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἓνα ἐκστρατευτικὸ σῶμα νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις τῶν Ἀγγλο-Γάλλων, κερδίζοντας ἔτσι τόσο τὴν εὐνοιά τους... κλπ... ».

Τί νὰ πρωτοσχολιάσω; Πῶς ὅταν λείπουν στοιχειώδη γιὰ τὸ κυρίως ἀντικείμενο δὲν χρειάζονται τόσες λεπτομέρειες γιὰ ζητήματα τῆς γενικῆς ἱστορίας; Τὶς γλωσσικὲς ἀτασθαλίες «Πιεδμόντο -ου» καὶ «ρωμαντικὰ φτωχὸς»; Ἡ τέλος ὅτι ὁ στρατὸς τοῦ Γαριβάλδι ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Νότο τὸ 1860, ὅταν εἶχαν περάσει τέσσερα κιόλας χρόνια ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου στὸν ὁποῖο ὁ δαιμόνιος πρωθυπουργὸς εἶχε πείσει τὸ βασιλιά του νὰ συμμετάσχουν;

Ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ δευτερεύουσες ἀποκλειστικὰ πηγές καὶ ἡ ἐλλιπὴς ἐνημέρωση ἐμποδίζει τὴ σ. νὰ ἐμβαθύνει στὸ προνοιακὸ φαινόμενο, νὰ ἐξετάσει τὴν ἀνάδυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ἀνήλικα καὶ τὶς διαφοροποιήσεις του ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ. Δὲν βρίσκεται ἡ ἴδια συζήτηση πίσω ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν μὲ αὐτὴ πού ἐμπνέει τὴν ἴδρυση σωματείων καὶ ἰδρυμάτων στὴ δεκαετία τοῦ 1860 καὶ 1870. Ἡ διαφορὰ δὲν ἐξηγεῖται μόνο ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 1862 καὶ τὴν ψήφιση συντάγματος πού ἐπέτρεπε τὴν ἴδρυση συλλόγων καὶ ὀργανώσεων ὅπως ἡ σ. φαίνεται νὰ πιστεύει (σ. 180). Μετὰ τὸ 1862 ὄχι μόνο δὲν συμβαίνει «αὐξηση τῆς ἀποδοτικότητος τῶν διαφόρων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν» (σ. 179) ἀλλὰ οἱ περισσότερες ὑπηρεσίες ἀποδιοργανώνονται. Ὅσοι ἔχουν ἐργαστεῖ στὰ κρατικὰ ἀρχεῖα μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν εὐκολὰ τὴ διαφορὰ μέσα ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἀρχείων στὴν ὀθωνικὴ καὶ τὴ μεταοθωνικὴ περίοδο. Ἡ ἀνάκαμψη τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ θὰ ἔρθει, καὶ ἐν μέρει, μόνο μετὰ τὸ 1909.

Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὕτὴ ἡ κυριότερη αἰτία. Στὶς δεκαετίες αὐτὲς οἱ πόλεις διευρύνονται καὶ ἡ πρώτη ἐξόρμηση τῆς βιομηχανίας ἀρχίζει. Γιὰ τὴν παιδικὴ ἐργασία στὴ βιομηχανία δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ εἰδικὴ ἐργασία. Γνωρίζουμε πῶς στὶς ἀπαρχές της, οἱ μαθη-

6. Χρῆστος Λούκος - Πόπη Πολέμη, *Ὁδηγὸς Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης 1821-1949*, Ἀθήνα 1987. Οὔτε αὐτὸ εἶναι δυσεῦρετο ἐντυπο!

τευόμενοι ήταν τὸ 1/3 τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων τῆς Σύρου, καὶ τὰ «κοράσια» ἡ πλειοψηφία σὲ πολλὰ μεταξουργεῖα καὶ ὑφαντουργεῖα. Στὰ 1875-76 οἱ γυναῖκες, τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια ἀντιπροσώπευαν τὸ 46,55% τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν ἐργοστασίων⁷.

Δὲν ἦταν ὅμως αὐτὲς οἱ κατηγορίες ποὺ στὴ δεκαετία τοῦ 1870 προκάλεσαν τὴ δημόσια προσοχή, ἀλλὰ τὰ ἀνέστια, περιπλανώμενα παιδιὰ καὶ ἡ παιδικὴ «σωματεμπορία». Στὴν πρώτη περίπτωση ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ἐγκαταλειμμένα ποὺ ζοῦσαν ἀπὸ εὐκαιριακὲς δουλειὲς στὴν ἀγορὰ καὶ χωρὶς στέγη, κυριολεκτικὰ στοὺς δρόμους. Στὴ δευτέρη ἐπρόκειτο γιὰ παιδιὰ ποὺ οἱ γονεῖς τοὺς τὰ ἐκμίσθωναν μὲ ἐτήσιο συμβόλαιο ἀντὶ ἐτήσιας ἀμοιβῆς σὲ μεσίτες ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἐφημεριδοπῶλες, ὀψοκομιστές, λούστρους κλπ. Ἡ ἐξαρση τῶν φαινομένων αὐτῶν στὴ δεκαετία τοῦ 1870 φαίνεται πὺς ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἐργατικῆς μετανάστευσης στὶς πόλεις. Τὰ παιδιὰ ὑπῆρξαν οἱ προπομποὶ τῆς. Ἐπαληθεύοντας τὸ πρότυπο τῆς τοπικῆς σύνθεσης τῶν ἐπαγγελμάτων, ἀπὸ τὴν ὀρεινὴ Κορινθία προέρχονταν οἱ ὀψοκομιστές, καὶ ἀπὸ τὴ Γορτυνία καὶ τὴ Μεγαλόπολη οἱ λούστροι καὶ οἱ ἐφημεριδοπῶλες. Στόχος τῆς μετανάστευσης αὐτῆς δὲν ἦταν ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάσταση στὴν πόλη ἀλλὰ ἡ ἐπιστροφή στὸ χωριὸ μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια. Τὰ παιδιὰ συνέδραμαν τὴν οἰκογένεια τῆς ὁποίας τὸ κέντρο βάρους παρέμενε στὴν ὑπαιθρο. Ἡ παρακολούθηση τῆς μετατόπισης τῶν προελεύσεων τῶν παιδιῶν στὶς ἀρχεακὲς πηγὲς τῶν προνοιακῶν ἰδρυμάτων, καὶ προπαντὸς τῶν σχολῶν ἀπόρων παιδιῶν θὰ μᾶς δείξει τὴ σειρὰ καὶ τὸ ρυθμὸ μὲ τὸν ὁποῖο περιοχὲς τῆς χώρας ἄρχισαν νὰ μπαίνουν διαδοχικὰ στὴ διαδικασία τῆς μετανάστευσης, καθὼς καὶ τὴν ἔκταση τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν πόλη. Δείγμα τῶν στοιχείων ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν:

Τὸ ἔτος 1889-1890, ἡ στατιστικὴ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Παρνασσοῦ, 17 χρόνια μετὰ τὴν ἰδρυσὴ τῆς, μᾶς δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς παιδικῆς ἐργασίας. Γράφηκαν 1044 μαθητές. Ἀπὸ αὐτοὺς 11 ἦσαν ἡλικίας κάτω τῶν 5 ἐτῶν, 185 ἡλικίας ἀπὸ 5-10 ἐτῶν, 608 ἀπὸ 10-15, 209 ἀπὸ 15-20, καὶ οἱ 31 μεγαλύτεροι. Οἱ 751 ἦσαν ὄφρανοί. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ πατέρα τῶν ὑπολοίπων 293 ἦσαν: 282 γεωργοί, 80 κτίστες, 57 «ἐργάτες» (δηλ. χειρῶνακτες ἡμερομίσθιοι), 32 ξυλουργοί, 28 ὑποδηματοποιοί, 14 ράφτες, 12 μάγειροι, 12 κηπουροί, 10 ποιμένες κλπ. Ἡ καταγωγή τῶν παιδιῶν ἦταν ἡ ἐξῆς: ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη 179, ἀπὸ τὴν Ἀθήνα 168 (ἀπαρχὲς ἐνὸς ἀναπαραγόμενου ἀθηναϊκοῦ προλεταριάτου), ἀπὸ τὴ Μακεδονία 103, ἀπὸ τὴν Κορινθία 89, ἀπὸ τὶς Κυκλάδες 77, ἀπὸ τὴν Κρήτη 72, ἀπὸ τὴν Τρίπολη 43, ἀπὸ τὴ Γορτυνία 31, ἀπὸ τὴν Ἄνδρο 29, ἀπὸ τὴν Ἡπειρο 20, ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ 24, καὶ λιγότεροι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ἐλεύθερου τότε βασιλείου ἀλλὰ καὶ τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν. Τὰ κύρια ἐπαγγέλματά τοὺς ἦταν: λούστροι 205, ὑπηρέτες 136, ὀψοκομιστές 85, πηλοκομιστές 66, ξυλουργοί 44, τσαγγάρηδες 43, κτίστες 35, σιδηρουργοί 30, λιθοξόοι 23, μικρέμποροι 20, ἐφημεριδοπῶλες 20⁸. Ἡ εἰκόνα βέβαια εἶναι μερικὴ γιὰτὶ δὲν φοιτοῦσαν ὅλα τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ στὸν Παρνασσό. Μᾶς διαφεύγει ἐξᾴλλου ἐντελῶς ἡ εἰκόνα τῆς ἐργασίας τῶν κοριτσιῶν. Ὁ ἰδιωτικὸς χώρος ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἄβυστος γιὰ τὶς δημόσιες καταγραφές.

Τὰ ἐργαζόμενα παιδιὰ πάντως προκάλεσαν τὴν ἐκδήλωση ἐνὸς κοινωνικοῦ πανικοῦ

7. Χριστίνα Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 199.

8. Βοβολίνης, ὁ.π., σ. 170-171.

που συνδυάστηκε με τόν ιδιωτικό πατερναλισμό. Τὸ 1865 ἰδρύεται ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσὸς καὶ ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Τὸ 1869 ὁ Σύλλογος πρὸς Διαδόσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Καὶ οἱ τρεῖς σύλλογοι ἀφοροῦν τῇ διάδοσῃ τῆς ἐκπαίδευσης στοὺς ἀλύτρωτους ἀλλὰ καὶ στὶς κατώτερες τάξεις. Τὸ 1872 ἰδρύεται ὁ Σύλλογος Γυναικῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδείσεως καὶ τὸ 1874 ἡ Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία. Τὸ 1870 ἰδρύονται τὰ Κυριακὰ Σχολεῖα καὶ ἡ Σύναξις Πρεσβυτέρων ἀπὸ τὸν Ἀριστ. Οἰκονόμου. Σκοπός, πού φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ παράδειγμα μέσω τοῦ Βικέλα, γαμβροῦ τοῦ Οἰκονόμου, ἦταν ὁ πρεσβύτερος νὰ ἐγκαταλείψει τὶς ρητορεῖες καὶ νὰ μπεῖ στὸ σπίτι τοῦ «ἐργάτου τῆς γῆς, τοῦ ὑποδηματοποιοῦ, τοῦ τέκτονος, τοῦ σιδηρουργοῦ»⁹. Διακρίνει κανεὶς μιὰ προσπάθεια «ἠθικοποίησης» τῆς κοινωνίας ἢ ὁποία ἐκδηλώνεται ἐπίσης μετὰ δημοσίευση, τὸ 1869, τῆς μετάφρασης-διασκευῆς ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δραγούμη τοῦ *Ἐγκολπίου τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ*. Ἡ τάση αὐτὴ ἔχει δύο αἰχμές: ἡ μία πρὸς τὶς κατώτερες τάξεις, ἡ ἄλλη πρὸς τὶς ἡγετικές ομάδες μετὰ στόχο τὴν ὑποστήριξη τῶν παραγωγικῶν τάξεων καὶ τὴν καταπολέμηση τοῦ παρασιτισμοῦ κλπ. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἰδρύονται τὰ ὀρφανοτροφεῖα, ἡ Σχολὴ ἀπόρων παιδῶν, τὸ Ὑπνωτήριο ἀστέγων, τὸ πτωχοκομεῖο κλπ. Πρόκειται γιὰ ἓνα φαινόμενο πού ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ, ἀλλὰ συστηματικά.

Ἡ σ. δυστυχῶς, κλεισμένη στὴν αὐτάρκειά της, προτίμησε νὰ ἀγνοήσει ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα. Στέρησε ἔτσι τὴ δυνατότητα καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες καὶ ἀπὸ ἑαυτὴ της νὰ δεῖ πέρα ἀπὸ τὰ γενικῶς γνωστά. Κρίμα.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

9. Ἀλέξανδρος Οἰκονόμου, *Τρεῖς Ἄνθρωποι*, τ. Α', *Ἀριστείδης Οἰκονόμου*, Ἀθήνα 1950, 150-154. Ἄλλο βιβλίο πού ἡ σ. δὲν ἀνοιξε.